Градът Карвуна? (Извори и археология)

Валентин Плетньов

Регионален исторически музей – Варна, бул. „Мария Луиза" № 41, Варна 9000

The Town of Karvuna? (Sources and Archaeology)

Valentin Pletnyov

Regional History Museum – Varna, 41 Maria Luiza Str., 9000 Varna, Bulgaria

ABSTRACT

This study reviews all available sources and publications about the territory known in the 11th–14th century under the name of the Karvuna land (Karvunskata zemya), Karvona *chora*, Karvuna archontate and the town of Karvuna.

The analysis contradicts the claim that Tsar Ivan Alexander's charter form 1230 given to the merchants from the city of Dubrovnik includes all territories within the Bulgarian kingdom. The thesis that these territories have always been named after their administrative centers has also been rejected. This is supported by the *Privilegium* given by Emperor Alexios III Angelos to Venice in 1198. It is widely accepted, based on the territories listed in the Dubrovnic Charter – *Tarnovo and entire Zagora, and Preslav, and the the Karvuna chora,* that the centers of these two territories were the new and the old capital cities of Tarnovo and Veliki Preslav, and not a town named Karvuna. According to the written sources, other ports and fortresses did not exist to the north of the present-day city of Varna and the Danube estuary until the late 13th and the early 14th century. The data allows to reject the suggestion of the existence of a district center named Karvuna in the 10th–13th century. It has also been established that the theses that a town named Karvuna has given the name of the territory in the 11th century is based on sources dating back as late as the 14th–18th century .

The archaeological evidence for the two towns claiming the title of administrative center of the Karvuna – Kavarna and Balchik has also been reviewed. The conclusion is that this evidence does not support the possibility of the existence of a fortress and an administrative center with this name. There is no reason to believe that either town was the center of the *Karvuna archontate*. The studies reveal that the fortress and port named Karvuna developed as late as late 13th century and existed in the 14th century when a port with this name appeared on the portolan charts and sea maps.

The analysis of the written sources dated back to the 14th century reveals that the information they provide is not about the town of Karvuna but about a territory – the Karvuna *chora* and the Karvuna archontate. One of the sources provides information about a fortress but its name is *Karnava-Kavarna* and not Karvuna. The evidence form written and archeological sources examined in this study does not support the longstanding thesis that this 14th century fortress gave the name of the area – *Karvuna*/*Karvuna chora*/Karvuna land – in the 11th century. The origin of the name of the *Karvuna land/chora* area is a subject of further research, but it seems possible that this is the name given by the Bulgarians to the Slavic toponim Hundred hills (*Stohalmie*). Since there is no information about the location of the fortress/town of Karvuna in the 11th–13th century, it seems more logical that the name of the harbour or the fortress of Karvuna marked on a number of maps and portolan charts after the 14th century was taken from the name of the district.

Finally, this study argues that Karvuna is not the "first capital" of the Karvuna *archontate*/principality. There is no evidence of the existence of a castle or residence in any of the fortresses claiming this name; similarly, there is no evidence of an intense urban life in the 14th century. Such evidence exists only for the Kaliakra fortress, which functioned as the center of the principality from its establishment in the 1320s until its possible relocation to Varna after 1385.

Key words: Late Middle Ages, Second Bulgarian Empire, Karvuna Late Middle Ages, Second Bulgarian Empire, Karvuna

След битката при Клокотница на 22 март 1230 г. цар Иван II Асен (1218 – 1241), дава на Дубровник грамота (оризмо), с която дубровнишките търговци придобиват правото на свободна търговия по земите на Царството (Дуйчев 1943, 155; Петров, Гюзелев 1978, 205): *Дава Царството ми това оризмо на Дубровнишката област, на обичаните и всеверни гости на Царството ми, да ходят по всяка хо́ра на Царството ми. И всички стоки да внасят или изнасят, или каквото и де е стока да пренасят. И до която искат земя или хо́ра да дойдат: до Бдин или до Браничево и до Белград да дойдат, или до Търново и по цялото Загоре, или достигнат до Преслав и Карвунската хо́ра, или Крънската хо́ра, или до Боруйската, или в Одрин и в Димотика, или в Скопската хо́ра, или в Прилепската, или в Деволската хо́ра, или в земята Арбанашка, или в Солун... навсякъде да си купуват и продават свободно...*

В този документ се споменава за пръв и единствен път областта *Карвунската хо́ра* с цялото си име, чийто обхват е предизвиквал и продължава да предизвиква спорове и неясноти. Приема се, че името е произлязло от това на нейния административен център – град Карвуна. Град, чиято локализация също е проблемна, чието съществуване през времето преди XIV в. се приема за даденост, но както ще видим, за това няма никакви данни. Та съществувал ли е подобен град през X – XIII в. и каква е ситуацията според наличните писмените и археологическите данни?

Основната теза е, че в оризмото са отбелязани „всички области в пределите на Българското царство", а „областите в България са получавали своите наименования според основните си административни центрове" (Гюзелев 2004, 197, 379; Кузев 1981, 280). По принцип това е вярно и видно от оризмото, но също така има и доста изключения както в българската, така и във византийската административна система. Като изключим *Крънската* и донякъде *Боруйската хо́ра*, в грамотата са изброени градове и територии, които са по границите на царството. На юг и югозапад *Одрин и Димотика, Солун, Скопската, Деволската и Прилепската хо́ра* и най-западно – *земята Арбанашка*. В грамотата ги няма областите на Пловдив, на Средец и Велбъжд. Вероятно поради отсъствието на тези сравнително обширни територии от текста се приема, че споменатата в грамотата област *Загоре* е обхващала земите и на север и на юг от Балкана (Гюзелев 2004а, 197). Странно е, но по-близките до Търново територии на Крън и Боруй са обособени в отделни хо́ри, а далечните Средец и Велбъжд се оказват включени в *Загора*. Всъщност границите на областта *Загоре* могат да се определят по тези на Търновската митрополия от началото на XV в., обособена след премахването на Търновската патриаршия. Към нея са епархиите на епископиите Ловеч, Червен и Преслав (Тютюнджиев 2007, 31), т. е. територии северно от Стара планина. В такива граници тя остава до включването към нея на епископията Враца през XVII в. и през XVIII в. само временно на епископията Стара Загора (Вачев 2012, 11-14).

В грамотата хо́рите са посочени ясно: *Боруйска, Крънска, Скопска, Прилепска и Деволската*. За градовете, изброени в началото, вероятно е спестена думата за административна единица „хо́ра", но тя е записана непосредствено преди тяхното споменаване – *Браничево* (Браничевската хо́ра), *Белград* (Белградската хо́ра) и *Бдин* (Бдинската хо́ра), те са и центрове на епископии и митрополия. За южните три града обаче, според мен, с „в" е посочен достъпа само до градовете – *или в Одрин, и в Димотика* и *или в Солун*, които нямат обособени хори, защото не са български градове и не са управлявани от българска администрация.

На югозапад е посочена и съседната на Дубровник *земя Арбанашка*, а не област (хо́ра), което се явява едно от изключенията при образуването на имената на административните области. Там водещ военноадминистративен център винаги е била голямата крепост Драч. В случая не е спазена предлаганата схема „име на град – име на област". По това време Драч е български, споменат в Търновския надпис (Гюзелев 2004а, 197), но областта не се нарича примерно „Драчката хо́ра".

Подобни примери има и в сходния на оризмото „Превилегиум" за свободна търговия, даден през 1198 г. от император Алексий III Ангел (1195 – 1203) на Венеция. Там са посочени много повече области (*теми*), някои включени в оризмото тридесет години по-късно: *темите Драч, Девол, Охрид, Преспа, Скопие, Солун, Одрин и Димотика, Берое.* Посочени са и области,

които през 1230 г. са български, но ги няма в оризмото: *темите Триадица и Велбъжд, Тракия и Македония, Анхиало; Пловдив* (Гюзелев 2001, 10-12). Разбира се няма я голямата тема северно от Хемус – Паристрион, която в началото на управлението на цар Калоян (1197 – 1207), когато е издаден „Превилегиума" е изцяло българска. Тя, както и някои от темите също не носят името на административния им център.

В оризмото са посочени само дунавските градове на запад – *Браничево*, *Белград* и *Видин,* които явно са центрове на хо́ри. Няма го Дръстър, бивш център на тема Паристрион, както и градовете към делтата, известни още от XI в. – Главиница, Вичина, Преславица и Демничек. Няма посочени градове и по Черноморието, дори и Анхиало, център на тема от „Превилегиума" на император Алексий III.

В цялата територия източно от *Търново и цялото Загоре*, до делтата на Дунава и брега на морето, в оризмото е посочена само *Преслав и Карвунската хора*. Това впрочем е единствено споменаване на Карвунска хора. Отсъствието на други области в района вероятно не е случаен пропуск, а отразява реалната ситуация. Дръстър и някой от споменатите по на изток градове по брега на реката вероятно са част от областта *Търново и Загоре*. Територията около Велики Преслав и на изток до брега на морето явно принадлежи на областта *Преслав и Карвунската хора*. Във вътрешността на тази територия, за разлика от времето до XI в. (Атанасов 2009, 13-19; Плетньов 2008а, 109-197; Пеев 2008, 260-261), в днешното Лудогорие и Добруджа няма крепости и селища и тя неслучайно е наречена в различни извори от XI – XV в. *степ* (Петров, Гюзелев. 1981, 432) или *пустиня*, *обитавана от диви животни, в която не може да се намери нищо полезно за човека* (ГИБИ VII, 226; Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992, 30; Мирчев 1964, 87-92; Гюзелев 2004в, 384). Ситуацията в източната част на Паристрион много добре личи от „Географията" на Ал-Идриси от 1154 г. (Недков 1960, 69, 81, 99). Единственият търговски маршрут посочен там започва от *Барнас* (Варна) през *Батерни* (Петрич, при с. Разделна), *Бурфанту* (Овеч, Провадия) до *Мегали Барасклафа* (Велики Преслав). Отбелязан е и път по брега на Дунава от запад на изток, който започва от *Афранисуфа* (Браничево) през *Нукастро* (Кладово), *Бидуни* (Видин), *Субест Кастро* (Свищов), *Дористра* (Силистра), *Бересклафиса* (Преславец), *Дисина* (Мачин) до *Армукастру* (Енисала) при делтата на р. Дунав. Няма посочен път между Дръстър и Велики Преслав или от който и да е град на Дунава през днешна Добруджа към градовете южно от Стара планина или към Черноморието. Отбелязано е, че дунавския път завършва при *Армукастру* (дн. Енисала), а от там само по море се стига до *Барнас*. Няма градове и път по брега на морето, което, както ще видим, се доказва и по археологически път (Плетньов 2015а, 66-80).

Според текста на оризмото, явно в началото на XIII в. на мястото на голямата тема Паристрион са формирани две административни области – Загоре (*Търново и цялото Загоре*), а след това на изток – Карвунската хора (*Преслав и Карвунската хора*). Това са единствените земи, в които името на град и на определена територия са свързани със съюза „и". Това не са какви да е градове, а новата и старата столица (*прототрон*) на царството. Областите явно са свързани с имената на градовете, изписани преди тях, защото това се техните административни центрове. На *Загора* център е новата столицата Търново. На *Карвунската хора* център е старата столица Велики Преслав. В. Гюзелев също понякога приема, че „Карвунската хора е тясно свързана с Велики Преслав, който бил неин военноадминистративен и църковен център" (Гюзелев 2004в, 380)[1].

Територията на *цялото Загоре* е сравнително ясна. Византийските автори от XI – XII в. не

[1] В. Гюзелев посочва (Гюзелев 2004а, 197-198), че изброените в грамотата имена означават центрове на области – „Търново със Загоре (земите на север и юг от Балкана), Преслав, Карвунската област...". Така свързва Търново и Загоре, но явно отделя Преслав от Карвунската хо́ра. Продължава: „Съседни области на Карвунската са били Търново и Загоре, Преславската и Крънската" и по-нататък: „От Петровата земя се обособили две области – Преславската и Карвунската". Явно тук вече не става дума за това, че Преслав е административен център на Карвунската хо́ра. По същата логика Търново трябва да се отдели от Загора и да се твърди, че е има Търновска хора и отделно Загорска хора, а съседни на Загора трябва да бъдат Търновската и Преславската хора. Подобно нещо няма в грамотата.

я споменават, а пишат за „Мизия“, „мизийски области“, „земите отвъд Хемус“, „земите край Истър“, „градовете край Истър“ (ГИБИ VI, 299, 300, 312 (Йоан Скилица); ГИБИ X, 117 (Михаил Глика); ГИБИ VII, 191 (Йоан Зонара)). „Загора“ се появява за пръв път у Никита Хониат († 1213 г.), Теодор Скутариот († 1282 г.) и Георги Кодин в текстовете, отнасящи се за събитията след въстанието в Търново през 1185 г. (ГИБИ XI, 35, 63; ГИБИ VIII, 245; Гюзелев 2004а, 195, бел. 7). Първият български църковен глава след възстановяването на Българското царство – архиепископ Василий е *загорски примат* (т.е. примас на България) (Петров, Гюзелев 1981, 53). Мануил Фил в поемата за подвизите на Михаил Глава Тарханиот не споменава България, а Загора (ГИБИ X, 143). Примерите са много (Иширков 1925, 80-88; Сакъзов 1933, 353-358). През XIV в. името на централната част на царството с Търново или *Загора,* става толкова популярно, че в дипломатически, църковни и особено в търговските документи то се употребява наравно, дори по-често от България. С него се обозначава в политически смисъл Българското царство, защото това е района администриран от столицата. Името *Загора* е възприето от държавите на запад, влезли в дипломатически и търговски контакт с Второто българско царство (Гюзелев 2001, 42, 48, 82; Гюзелев 1995, 103-105, 120-121; Гюзелев 1981, 181). Понякога *Загора*, като заместващо България, се използва и при обозначението на земите, в които пристанищата са във владение от деспот Добротица (Гюзелев 2001, 136, 282). За венецианците земите на Добротица са част от България, а и в негово владение след 1369 г. са източните части на *Загора*, включително и Варна. Името *Загора*, дублиращо България, се среща и в средновековните карти, дори столетия след унищожаването на Българското царство (Атлас 2008, карти № II, 12; № III, 4, 6).

Областта, наречена *Карвунската хо́ра* е посочена източно от *Загора*. Област или територия с подобно име не се споменава от византийските автори от XI – XIII в. От хрониката на Никита Хониат (ГИБИ XI, 25-28) е известно, че царете Петър и Асен след обявяването на въстанието в Търново се насочват към премахването на византийската администрация в източните части на темата Паристрион. Първият град, който нападат веднага след като *Петър увенчал главата си със златен венец*, но не успяват да превземат е Велики Преслав. Изглежда това става няколко години по-късно. Теодор Скутариот (ГИБИ VIII, 254-255) и Георги Акрополит († 1282) (ГИБИ VIII, 154), които обаче не са преки свидетели на събитията, в пасажа след описанието на битката в Тревненския поход през 1190 г. пишат, че... *братът Асен подарил на Петър като собствено владение и Велики Преслав, и Проват, и земите около тях. Поради това те и досега се наричат Петрова земя* (*τοϋ Πετρϋ χώρα*). Според Паоло Рамузио, автор от XVI в., който ползвал стари извори, *цар Петър царувал в Преслав, град в Хемус* (Ракова 2006, 250-252). Какви са границите на тази „Петрова земя“ е трудно да се отговори. В нея явно влизат градовете *Велики Преслав и Проват,* както и земите *около тях* (?). Двата града се намират на споменатия по-горе важен път, описан от Ал-Идриси – *Мегали Бересклафа* (Велики Преслав), *Бурфанту* (Проват, Овеч), *Бетерни* (Петерни, Петрич) до *Барнас* (Варна) на морето. В тях при археологически проучвания са открити метални находки, монети и цели керамични комплекси от XI – XII в., включително и вносна керамика. Византийските автори не споменават Петрич и Варна сред „подарените“ на цар Петър градове, но това не е и възможно, защото те през 1190 г. не са български, макар Варна да е превзета и частично разрушена от цар Асен, но остава византийска (ГИБИ XI, 43; Гюзелев 1995, 13). Тя е присъединена към Българското царство едва на 24 март 1201 г., когато цар Калоян след тридневна обсада превзел града, избил населението и съборил крепостните стени (ГИБИ XI, 66-67). Трябва да се приеме, че тази „Петрова земя“ обхваща точно описаното от хронистите: *Преслав и Проват и земите край тях* – т. е. долините на непресъхващите реки Тича и Провадийска към Варна, а не към запустелите и безводни земи на север от тях.

Няма основания да се смята, че *Петровата земя* е идентична със споменатата на няколко пъти във византийските извори от XI в. местност *Сто могили* (у Скилица Ἑκατὸν βούνους) (ГИБИ VI, 316, 318). Сега тя се отъждествява с Лудогорието и цялата днешна Добруджа и се възприема за територия на Карвунската хо́ра (Гюзелев 2004а, 195; Гюзелев 2004в, 378; Кузев 1981, 278, 280). Тези *Сто могили* се свързват пряко със *земята Карвунска*, защото се споменават заедно на няколко пъти и в един от малкото домашни извори от епохата – Българската

апокрифна летопис, която традиционно се датира в средата на XI в. (Иванов 1970, 280-284; Дуйчев 1940, 154-146). Там пише за *земята Карвунска, неречена българска*, за *цар Слав*, който сътворил *сто могили в земята българска* и бил наречен *стомогилен цар*. Както обърна внимание П. Георгиев (Георгиев 2002, 105-107) в една не твърде сериозно приемана негова тези, *сто могили* и *кар-вуна* може да имат еднакво значение на славянски и тюркски – земя *Стохълмие.* Тъй като през Средновековието думата „сто" често се употребява в смисъл на „много" – от там земята на многото хълмове/могили. Да не забравяме, че Скилица пише, че именно *местното население я нарича Стохълмие,* т.е. името не е измислена от ромеите. Твърде е смущаващо обаче, че в апокрифа се споменават неща, които няма как да бъдат известни на „старобългарската устна и книжовна традиция за създаването на държавата, записани през XI в." (Гюзелев 2004а, 195; Гюзелев 2004в, 379; Кузев 1981, 278). Там пише за *куманите, наречени българи*, както и за *града Червен*. В същото време е известно, че куманите се появяват северно от Дунав в края на XI в., а в земите на запад, където пророк Исай от апокрифа ги „търси" и още по-късно – през XIII в. Те преминават Дунава за пръв път през 1087 г. (ГИБИ VIII, 54, 57). Преданието и съставителят на апокрифа, ако го е записал през XI в., няма как да знае, че малка част от куманите трайно ще се заселят в българския Североизток през XII, а масово през XIII в. Че куманите ще се впишат в етническата среда, за да могат да се отъждествяват и *наричат българи*. Смущаваща е информацията, че цар *Гаган-Оделян* е *създал града Червен*. Всички данни, с които разполагаме от археологията показват, че Червен е строен през XIII в., а на неговата територия и в околностите няма материали от X – XII в. Това подсказва, че апокрифната летопис или е писана след XI в. или достига до нас с добавки и преработки от XIII в. (Атанасов 2009, 20-21).

В случая, без да се вземат предвид тези несъответствия, се прави връзката – щом в извор от XI в. пише за *земята Карвунска*, следователно тя е кръстена на град Карвуна, който трябва да е важен византийски административен център в Паристрион. По логиката, че българските области (хо́ри) носят имената на административните си центрове то *Карвунската хо́ра* също носи името на този град, който през XIII в. се превръща във важен български административен център. Това, както посочих не е задължително. Къде обаче е този толкова важен град, който не е споменат от нито един съвременник, в нито един писмен извор, което не пречи съществуването на тази Карвуна да се приема за неоспорима даденост за периода след XI в. Град с твърде неясна и спорна етимология, а още повече – неясна идентификация и местоположение.

В. Бешевлиев приема, че топонима *Карвуна* (Καρβωνά, Καρβουνα) произлиза от гръцкото „карбон" (въглен, въглища). Той обаче поставя под съмнение съществуването на град или селище с това име през XI в. (!). Според него това е името на територия, свързана с производството на дървени въглища в района на днешна Добруджа (Beševliev 1970, 75-76). Ал. Кузев с основание отхвърля идеята, но е убеден, че наименованието на областта произлиза от „град Карвуна, който още тогава (т. е. през XI в.) ще да е бил значителен административен център". Приема, че *Карвуна* е гръцко име, което щом не е засвидетелствано през Античността, „то ще да се е появило наскоро след установяването на византийското владичество в Североизточна България през 971 г." (Kuzev 1975, 119-121; Кузев 1981*,* 278-279). След това с многобройни примери от известните средновековни писмени извори (официални документи, търговски и църковни документи, както и османски данъчни регистри и морски карти), но всички от XIV – XVII в. Кузев твърдо отстоява идеята, че град Карвуна трябва да се локализира при днешния град Балчик. Подкрепен е от дългогодишния проучвател на града М. Димитров (Димитров 1982, 34-38; Димитров 1988, 72-77).

Към локализацията Карвуна-Балчик се присъединява и Ив. Божилов. Според него името се появява в края на VII в., възприето от българите от населението на античния град, защото, ако името е от XI в. то не би могло да влезе в употреба сред българското население (Божилов1990, 12-13; Божилов 2004а, 21). Това обаче напълно не отговаря на демографската ситуация в района на днешна Южна Добруджа през периода на XI – XIII в., когато тя започва да се нарича от различни автори „пустиня". Освен това, византийските хронисти явно са знаели как българите наричат района и са го споменали няколкократно – *Сто могили* (*Ἑκατόν βούνους*). „Прабългар-

ските“ тези са логични, но недоказуеми предвид на състоянието на Дионисопол при идването на българите на кан Аспарух в района – разрушен и обезлюден град, засегнат от етнодемографския колапс, който настъпва в провинциите Мизия и Скития в края на VI и началото на VII в. (Плетньов 2008а, 56-74; Атанасов 1996, 3-6; Торбатов 2002, 192). На този факт Ив. Божилов обръща сериозно внимание в някои свои изследвания (Божилов 2004б, 23-39).

За доказване на връзката между *Карвуна* и Балчик са използвани и данни от археологическите разкопки в града, проведени и интерпретирани от М. Димитров. Откритите там материали и сравнението с находките от археологическите обекти по брега на морето северно от Варна показват, че Балчик е единственото селище, където има сигурни археологически находки от XI до XIV в., което общо взето е вярно. При проведените разкопки на хълма „Дженни баир“ над Балчик е установено (Димитров 1987, 197-198; Дончева-Петкова 2004, 186), че на сравнително малкото по площ плато са открити тридесетина жилища – вкопани и наземни, стопански помещения, зърнени и боклучни ями. Разкрит е землен вал, който преграждa тясната шийка към голямото платото на запад, както и следи от малка еднокорабна църква и некропол. В някои от проучените жилища е открит богат керамичен комплекс и находки от XI – XIV в., които показват сравнително висока материална култура на селището, особено по отношение на изобилието от византийки амфори и луксозна вносна керамика. Това всъщност е основанието да се приеме, че на „Дженни баир“ е разположен средновековния град Карвуна. Последните изследвания на същия материал обаче показаха, че керамичния комплекс, открит в района на единствената обитавана територия на Балчик през Средновековието – височините „Джани баир“ и „Сусам баир“, е предимно от XII до първата половина на XIII в. (Манолова-Войкова 2015, 411-420). Там са открити многобройни представители на характерни византийски типове амфори и керамика – глазирана белоглинени и червеноглинени съдове с подглазурна украса от ангоба, с рисувана в зелено и червено подглазурна украса, фино ранно сграфито и комбинация от рисувана и сграфито украса, сграфито и гравирана украса. Фрагментите керамика, както и монетите от XIV в. са малобройни, което подсказва за проблемите на селището, предизвикани от нашествието на татарите и трудното му възстановяване след това. С отбраната срещу татарите вероятно е свързан и малкия землен вал. Явно вносът на луксозна византийска керамика е прекъснат през първите десетилетия на XIII в., с изместването на Византия от търговията в Черно море. След това време селището запада, като постепенно живота замира до края XIV или началните десетилетия на XV в. Археологическите данни не подкрепят идеята, че в района на Балчик е съществувал византийски град Карвуна, дал името си на цяла област. Там няма следи и от т. нар „първа столица“ на Добруджанското княжество от първата половина на XIV в. Реално на „Дженни баир“ е съществувало селище, но не и административен център, отдалечено от морето, предпазено от запад с малък землен вал, със сравнително богата материална култура през XII до средата на XIII в.

В. Гюзелев също твърдо отстоява идеята, че *земята Карвунска* и *Карвунската хора* носят името на град Карвуна, който обаче според него е разположен на нос „Чиракман“ до Каварна. Това е и най-разпространената теза (Мирчев, Тончева, Димитров 1962, 21-41; Гюзелев 1984, 85-107; Гюзелев 2004а, 195; Гюзелев 2004б, 378-381). Мястото на Карвуна-Каварна от XI в. на сетне се определя с многобройни аргументи от същите писмени извори, портулани и морски карти, но всички от XIV – XVIII в., които посочва и Ал. Кузев. За потвърждение се ползва и френско описание на пристанищата на западния бряг на Черно море от 1738 г., където се казва, че *селото се наричало от турците Каварна, а от гърците – Карбона* (Тодорова 1987, 140; Гюзелев 2004б, 305). Основният проблем за локализирането на град Карвуна на нос „Чиракман“ през XI – XIII в. е пълното отсъствие на археологически материали от това време. Там е разположена неголяма крепост, с находки от Античността до края на VI в. След разрушаването ѝ се формира малко българско селище с традиционния землен вал и хиатус след неговото унищожаване през XI в. През първите десетилетия на XIV в. след частичното възстановяване на антични крепостни съоръжения възниква малка крайбрежна крепост – ситуация, която е характерна за почти цялото Западно Черноморие северно от Варна. На територията на крепостта са

открити жилища от камъни на кал и вероятно със сламени покриви, както и малка еднокорабна църква, също със стени на калова спойка. По-скоро данните насочват към наличието на малък крайбрежен град, укрепено селище, с малобройно население, а не към важен административен и търговски център. Няма силна крепост, нито административни сгради, замък или храмове. На „Чиракмана" не са открити керамични комплекси, метални предмети, накити или монети, които да докажат живот през XI – XIII в., когато би трябвало да съществува голям византийски административен център с името Карвуна. Всички археологически данни показват, че крепостта на нос „Чиракман" е обитавана от малобройно население през XIV в., когато обаче няма разцвет, какъвто се очаква за „първа столица" на Добруджанското княжество.

Сравнението на данните от проучванията на двата града, основни претенденти за „важния административен византийски център Карвуна", който би трябвало да е дал името на областта Карвунска земя/хора още от XI в. показва следната картина:

1. На нос „Чиракман" с локализацията Карвуна-Каварна няма находки от XI – XIII в., няма масивни сгради или замък. Има малка крепост, еднокорабна църквица, бедни жилища, а откритите материалите са изключително от XIV в. Сред тях няма представителни паметници, свързани с някакъв специален разцвет на крепостта като „първа столица" на архонтство или административен център. Данните за селището се изведени от писмени извори, портулани и морски карти, но всички от XIV – XVIII в. и нито един от преди това.

2. На „Дженни баир", с локализацията Карвуна-Балчик няма крепост, няма масивни сгради или замък. Има наземни жилища, градени от камъни на кал, землянки и малка църква. За разлика от нос „Чиракман" там има сравнително луксозни археологически паметници XII – XIII в., но почти няма находки от XIV в. Монетите и керамиката от XIV в. са много малко, което също не показва разцвет, какъвто се очаква от резиденция на карвунските архонти. Данните за селището също са изведени от писмени извори, портулани и морски карти, дори османски дефтери, всички от XIV – XVIII в. и нито един от преди това.

По-непопулярна е локализацията Карвуна-Кранево, според която град Карвуна е разположен на височината „Екренско кале", над с. Кранево. Тезата твърде неубедително е подкрепена със същите извори, карти и портулани от XIV – XVIII в., ползвани от всички изследователи, но с тенденциозно подбрани аргументи, примери и свръхинтерпретация на изворите от XII в., основно на Ал-Идриси.

Г. Атанасов първо свързва името Карвуна с „резиденцията на куманските вождове от Дунавската половецка група, обитаваща територията между Дунав, Прут и Днестър – „Карабуна" („Черен кладенец")" (Атанасов 2007, 112-114; Атанасов 2009, 21). Според него името е пренесено и възприето от местното население с идването и инфилтрацията на големи кумански маси на юг от Дунава след татарското нашествие през първата половина на XIII в. (Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992, 40, 47). Тази идея е твърде хипотетична и трудно може да обясни наименованието на „Карвунската хора", фиксирано в грамотата на Иван II Асен от 1230 г. След това въз основа на обстоен преглед на изворите и на археологическата ситуация, с които боравят всички изследователи, достига до общото заключение – град Карвуна трябва да се търси „южно от Каварна и северно от Варна" (!). Съмнява се в локализацията на града Карвуна и при Балчик и при Каварна. Доближава се до идеята, че тя може да е до с. Кранево, където обаче е крепостта Кранея. Вижда несъответствието на писмените данни, археологията и картографията, на крачка е от отхвърлянето на съществуването на град Карвуна през XI в., но не може да се отърси от дълго отстоявaната идея – непременно да има град с това име, който да е важен византийски административен център, дал името си и на *Карвунска земя/хора* (Атанасов 2007, 119).

Интерпретации за последната локализация Карвуна-Кранея са възможни и поради факта, че името на крепостта Кранея не се открива в лоции и морски карти от епохата. Крепостта е на височината сравнително далеч от морето, в подножието няма удобен залив и не е имало пристан. Поради това Кранея не е влязла в полезрението на мореплаватели и картографи. В противен случай щеше да бъде отбелязана на картите северно от Кастрици (в Евксиноград) и преди Карвуна. Макар крепостта над с. Кранево (Екренско кале) да не е достатъчно добре проучена, съм

убеден, че това е средновековната Кранея, а не Карвуна. Освен описанието и плана на крепостните стени от Античността и Средновековието, засега от там са известни находки единствено от края на XIII и XIV в. – нещо напълно нормално, като се има предвид, че тогава са създадени и обитавани повечето крепости по брега на морето северно от Емона. Изключение е крепостта Варна, за която има писмени и археологически данни, че съществува непрекъснато от XI до XIX в. (Плетньов 2007, 232-241; Плетньов 2008б, 354-372; Плетньов 2015б, 193-219).

За пръв път селище с името Варна се споменава в житието на монаха Кирил Филеот от втората половина на XI в. Това е първото сигурно сведение за наличието на селище с името Варна, без уточнението за мястото до античния Одесос, както е в изворите от IX в. Споменатият там арменецът е роден във Варна и пътя до там и по суша и по море бил известен (Гюзелев 1972, 319). Оловен печат, датиран по същото време – средата на XI в. показва, че по-това време Варна е стратегия, управлявана от арменецът Ашот (Seibt 2004, 253). През средата на XII в. Варна (*Барнас*) е отбелязана сред пристанищата по западния бряг на Черно море в „Географията" на ал-Идриси. Тя е единственото пристанище между *Айман* (Емона) и *Армукастру* (Енисала) при устието на Дунав. Търговците, които са дали информация на работещия в Сицилия Ал Идриси са знаели за Созопол, Анхиало, Месемврия, Емине и Варна. Явно не са посещавали пристаните, които ще станат известни от лоциите и картите от края на XIII – XV в.: Галата, Кастрици, Карвуна, Каварна, Калиакра, Ласалутико и пр. Най-логичното обяснението за това е едно – тези пристани през XII в. все още не са функционирали. Странно, но в „Географията" на Идриси го няма и предполагаемия голям византийски административен център Карвуна, който трябва да е дал името си на *Карвунската земя/хора*.

Хронистите от XIII в. не съобщават за други крепости по брега на морето северно от Хемус, които да са превзети от първите Асеневци при походите от 1190 и 1201 г. Царете Петър, Асен и Калоян на два пъти, през десет години нападат и превземат Варна, а южно от планината – Анхиало, крепости, които явно имат важно стратегическо значение. Странно е и без всякаква логика, че те не правят дори опит да завладеят град с името Карвуна, който трябва да е важния византийски административен център на териториите край морето още от XI в. – град, за който се твърди, че продължително време играе важна роля в историята на Добруджа и Българското Черноморие, оставил името си в областното наименование. В същото време в тези извори, писани от различни автори през двата века византийска власт, северно от Хемус са споменати – Плиска, Преслав/Йоанопол, Ловеч, Динея, Търново; по Дунава – Преславица, Дръстър, Вичина, Главиница, Демничек, а по брега на морето – само Варна. След погрома над града от 1201 г., през втората половина на XIII в. там е изградена нова крепост, разположена на северния бряг на залива, непосредствено над пристанището (Плетньов 2007, 238-240). Вероятно е превзета от войските на Михаил Глава Тарханиот през 1278 г., но според поемата на Мануил Фил от 1305 г. В нея са посочени десетки крепости в планината *Зигос* и в *Загора* от Варна до Видин, на север до Дръстър и на юг – Галата, Козяк, Емона, но странно, няма нито една крепост по брега на морето северно от Варна (ГИБИ X, 141-148). Няма я Карвуна, т. нар. „административния център на Черноморието северно от Хемус". В този богат на имена на крепости текст ги няма селищата, крепостите и пристаните, които от първите десетилетия на XIV в. ще бъдат постоянно отбелязвани на портулани, морски карти и в някои църковни документи. Това е така, защото дори през 70-е години на XIII в. тях все още ги е нямало, каквито и логически заключения да се правят (Атанасов 2016, 297).

Според документ от 1276 г. (Гюзелев 2001, 42), пристанището на Варна започва да се превръща в дебуше на Второто българско царство, *на Загора*. Тогава венецианците внесли в Константинопол жито от *Варненската област*, а не примерно от Карвунската област. След това през XIV до началото на XV в., в наръчниците за търговия ще се пише за качеството и цените на различни стоки под формата *житото/ечемикът/восъкът от Варна; от Варна и цяла Загора; житото се продава в България, във Варна* (Гюзелев 2004б, 333-334; Петров, Гюзелев 1981, 284). През варненското пристанище се осъществяват повечето сделки със стоките, произвеждани в *Загора*. Поради това западни търговци го наричат *пристанището на Загора* (*porto del Zagora*)

(Гюзелев 2001, 202; Гюзелев, Маргос 1978, 169; Тодорова 1982, 82). Факт е, че не е известна нито една търговска сделка, която де е осъществена през пристанище с името Карвуна.

Carbona се открива само в портулани след края на XIII в., като пристан, разположен между Варна и Калиакра (Димитров 1979, 21 и др.). За пръв е отбелязан в карта на Петрус Весконте от 1311 г. (Атлас 2008, карта № II. 2). В същото време, в някой от съпътстващите портуланите мореплавателни карти се среща и пристанище, изписано като *Gauarna*[2], звучащо много близо до Каварна и разположено на същото място (Кузев 1981, 272; Атанасов 2007, 114-115). Крепост със сходно име и звучене – *Cauerna* е спомената от Андреас де Палацио (Мирчев 1964, 89) и Филип Калимах (Коларов 1973, 247) преди описанието на битката при Варна през 1444 г. Трябва да отбележа, че в лоциите от XIV – XV в., които придружават мореплавателните карти, но които са писани от капитани на корабите, не се открива името на пристана *Gauarna*. Там между Варна и Калиакра неизменно присъства различни варианти на изписване на *Карвуна*. Името го има само в картите, рисувани от картографи по описания или по преписи на стари карти, със съответните авторски добавки, което все пак поражда съмнение за съществуването на пристанище с това име. Прави впечатление и факта, че в картите, в които се среща името *Gauarna*, преди това на юг е сгрешено името на Варна и изписано под формата *Uarna* (Атлас 2008, карти № II.7, II.10, II.11, II.12, II.13), а не традиционното Varna, но това е друга тема.

Мисля, че от писаното дотук стана ясно, че като изключим наименованията *земя Карвунска* и *Карвунска хора*, в изворите от XI – XIII в. няма споменаване на град или крепост Карвуна. Името се появява на няколко пъти в писмени извори от XIV в. и то без уточнение дали това е град, крепост или нещо друго. Къде освен в карти и портулани откриваме името *Карвуна*:

1. В титулатурата на първия предстоятел на Варненската митрополия *Методий Варненски и Карвунски, ипертим* от 1325 г. (Гюзелев 1994, 138-140). Тази *Карвуна* обаче не е задължително да е име на град, който да е „втора резиденция", или на който митрополита да е проедър. В случая може в титулатурата на първия митрополит да се пояснява, че катедрата му е във Варна, а той управлява (с екзархийски права, за които има документи) областта Карвуна. Подобна е ситуацията с областта *Загора*, в титулатурата на търновския архиепископ Василий стотина години преди това (Петров, Гюзелев 1981, 53). С много сходна титулатура са *Софроний, митрополит на Минемвазия, ипертим и екзарх на Пелопонес* или пък *Максим Никомедийски, ипертим и екзарх на цяла Витиния* (Гюзелев 1994, 122, 138). Карвуна в титулатурата на варненския митрополит се среща само в този документ и може да в подписа на митрополита да са спестени „ипертим и екзарх на цяла Карвуна". От 1327 г. следващия предстоятел Маркел е *Варненски митрополит, ипертим и проедър на Христопол* (Гюзелев 1994, 132). Катедрата на митрополитите е Варна, а управляват областта Карвуна. Неслучайно в двата града спорещи за името Карвуна не са открити представителни храмове, като за втора резиденция, защото такава явно няма.

2. В надгробен надпис на Георги от крепостта Мъглиж (Аксаково, Варненско) (+ *Георги... на Балик... на Карвуна...*) (Кузев 1961, 78). Георги е бил свързан по някакъв начин с Балик, но не е задължително той да е управител *на* [крепост] *Карвуна*. Напълно е възможно той да е [архонт] *на Карвуна* (т. е. управител, господар на Карвунската хора, областта Карвуна), какъвто е бил и реално и споменат в следващия текст.

3. В текста на Йоан Кантакузин за отряда от хиляда конници, начело с Теодор и Добротица, изпратен на помощ на Ана Савойска през 1347 г. от *някой си Балик, архонт на Карвуна* (ГИБИ X, 374). Тук също не е задължително Балик да е *архонт на* [град] *Карвуна* (съмнително е от един малък град да се събере отряд от хиляда конници), а да е архонт на областта Карвуна (т. е. Карвунската хора), а за резиденция да има съвсем друг град. По същия начин, няколко десетилетия по-късно, зетят на деспот Добротица Михаил Палеолог не е наричан „деспот на Месемврия", а е *деспот на Загора* (Гюзелев 1970, 163-167), т. е. на византийския апанаж, *деспотата Загора*, формиран през 70-те години на XIV в. с център Месемврия.

[2] За пръв път името е изписано в карта на Анджело Делорто/Дулсерт и след това в редица други карти на братя Пицигани, на Гилелмо Солиери и др. предимно от XV – XVI в. (Атлас 2008, карта № I. 8 и сл.)

4. В синодално решение на Патриаршията от 1369 г. за прехвърлянето за управление на митрополита на Месемврия на Варненската епархия с *нейните владения – Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна* (Гюзелев 1994, 192). Вероятно през 1369 г. Месемврийският митрополит поема временно управлението на овдовялата Варненска митрополия, в чиято епархия попадат земите на Добротица. По същото време той получава от цар Иван Александър крепостите на „Загора" Овеч, Петрич, Козяк, Емона, Дръстър и дори Варна. Поради това някои крепости на юг и на запад от Варна са включени от деспота в епархията на *светейшата митрополия на Варна*. Затова те са отбелязани отделно – *Петрич, Проват* на запад и *Галата, Кичево* (може би сгрешено – Козяк ?) и *Емона* на юг. Освен тях Месемврийския митрополит приел и управлението на споменатата в края на текста [област] *Карвуна*, разположена северно от Варна. В текста не става дума, че му е предена крепост Карвуна, а областта Карвуна (*Карвунската хора*). В тази област са били разположени редица крепости, споменати в следващия документ. Три години по-късно двете южни крепости Козяк и Емона, дадени на Добротица от българския цар през 1369 г., са върнати в управление на Месемврийската митрополия (Гюзелев 1994, 197).

5. По-особена е ситуацията с двете решения на Патриаршията от юни и юли 1370 г. за поемане на екзархийски права над някои патриаршески крепости от новия Варненски митрополит Алексий, където са посочени *Карнава, Кранея, Келия или Ликостомион, Геранея, Тристра, Калиакра*, а в следващия документ е записано: *Принадлежащи към Варна*: *Карнава, Кранея, Геранея, Тристрея и Калиакра* (Гюзелев 1994, 194). Само тук става дума за екзархийски права върху *патриаршески крепости*. За разлика от предходния документ, тук са посочени крепостите на север от Варна, в областта Карвуна (всички изброени на юг все още са в епархията на Варна). Видно е, че в двата документа е отбелязана крепост с името *Карнава* (*Καρνάβα*), а не Карвуна. Това едва ли е грешка на писарите в Патриаршията, които на два пъти, през месец ще сгрешат в официални документи името на Карвуна, или са били болни от аграфия и са го изписали като *Карнава*. Трябва да признаем, че при разместване на буквите по-скоро се получава Каварна, отколкото Карвуна. Подобно име на пристан се среща и в споменатите по-горе карти от XIV и предимно следващите векове.

Има и още едно, макар спорно споменаване на името Карвуна – в писмото на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър, *благородната жена Петрица, Карвунска деспотица* (*ducessae Carvonnen*). Същата Кераца-Петрица от „Синодика на цар Борил", жена на деспот Срацимир (Попруженко 1928, 88, § 121). Титлата на майката на българския цар дава две възможности – да е деспотица на града Карвуна или деспотица на Карвунската област. Според мен, по вероятната възможност е втората – получила е титлата си *деспотица на Карвуна* от мъжа си Срацимир, който вероятно през двадесетте и тридесетте години на XIV в. е бил деспот на областта Карвуна (Карвунската хора). След смъртта си е наследен от представител на близките роднини на българския цар от рода Тертеровци – Балик, архонт (господар) на Карвунската област. По същото време Варна, която до 1369 г. е част от *Загора*, вероятно поне до 1355 г. е управлявана от цар Иван Асен, брат на Иван Срацимир, изобразяван на монети, заедно с цар Михаил Асен (Лазаренко 2016, 473-483).

Последните представени примери от изворите от XIV и XV в. не са сигурно потвърждение за съществуването на града Карвуна. По-скоро в тях става дума за областта Карвуна, за Карвунската хора. Все пак, през XIV в. в портуланите е отбелязан пристан с това име. Пристаните обаче не са свързани задължително с наличието на крепост със същото име, какъвто е случая с отбелязаните на картите пристани като Росико/Росито, Мавро моло, Виза/Лавиза и др. Въпреки това е възможно, крепостта на нос „Чиракман" при Каварна да е носила името Карвуна, но може да се е наричала и Каварна. Дълго отстоявана теза, че тази крепост, възникнала през XIV в., е дала името на областта *Карвуна/Карвунска хóра /земя Карвунска*, но още от XI в. е недоказуема с доводи от писмените извори и археологията. Според мен произходът на името на областта *Карвунска земя/хóра* трябва да се търси по-задълбочено, но е възможно да е българското име на славянското *Стохълмие*. То не е произлязло от името на призрачния „град Карвуна",

какъвто не е съществувал през X – XII в. По-скоро е вярна обратната теза. След като липсват писмени и веществени данни за локализацията на крепостта/града Карвуна през XI – XIII в. е по-логично името на селището/крепостта Карвуна, отбелязано на редица карти и портулани след XIV в., да е произлязло от името на областта (Гюзелев 2004в, 381), каквито случаи се срещат често и през Античността и през Средновековието. Селището Карвуна от XIV в. едва ли е имало съществена роля в историята, икономиката и търговията на Добруджа и на Българското Черноморие, освен в споровете, които днес поражда.

Цитирана литература:

Атанасов 1996: Г. Атанасов. Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското Черноморие през Средновековието. – Исторически преглед, 1996, 2, 3-9.

Атанасов 2007: Г. Атанасов. Още веднъж за името и локализацията на Карвуна. – Известия на Народния музей – Варна, 43 (58), 2007, 110-124.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. В. Търново, 2009.

Атанасов 2016: Г. Атанасов. Началото на „Българската флотилия“ и военноморските експедиции на деспот Добротица. – В: Великите Асеневци. В. Търново, 2016, 292-307.

Атлас 2008: Атлас. Българските земи в европейската картографска традиция (III–XIX в.). София, 2008.

Божилов 1985: Ив. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186–1640). Генеалогия и просопография. София, 1985.

Божилов 1990: Ив. Божилов. Карвуна – твърдина на средновековна България. – В: Балчик. Балчик, 1990.

Божилов 2004а: Ив. Божилов. Малка Скития – Карвуна и раждането на българската държава. – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 14-22.

Божилов 2004б: Ив. Божилов. Карвунската област – Добруджа 681–1000 г.: Вътрешни проблеми. – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 23-56.

Вачев 2012: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012.

Георгиев 2002: П. Георгиев. Името Карвуна и прабългарите. – Старобългаристика, XXVI, 2, 2002, 102-107.

ГИБИ VI: Гръцки извори за българската история. VI, София, 1965.

ГИБИ VII: Гръцки извори за българската история.VII. София, 1968.

ГИБИ VIII: Гръцки извори за българската история. VIII, София, 1972.

ГИБИ X: Гръцки извори за българската история. X, София, 1980.

ГИБИ XI: Гръцки извори за българската история. XI, София, 1983.

Гюзелев 1970: В. Гюзелев, Очерк върху историята на град Несебър през периода 1352–1453 г. – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 64, 3, 1970, 160-167.

Гюзелев 1972: В. Гюзелев. Сведения за Варна и Анхиало през XI в. в житието на Кирил Филеот. – Известия на Българското историческо дружество, XXVIII, 1972, 315-323.

Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981.

Гюзелев 1984: В. Гюзелев. Средновековната Карвуна–Каварна. София, 1984.

Гюзелев 1994: В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.). В австрийските ръкописни сбирки. София, 1994.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII–началото на XV век). София, 1995.

Гюзелев 2001: В. Гюзелев. Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в. (Архивите говорят, 18). София, 2001.

Гюзелев 2004а: В. Гюзелев. Добруджа от края на XII до XV в. Политическа история на областта. – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 191-272.

Гюзелев 2004б: В. Гюзелев. Население, поселищен живот, стопанско развитие, материална култура. – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 273-352.

Гюзелев 2004в: В. Гюзелев. Наименованията на Добруджа през Средновековието (IV–XVII в.). – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 375-390.

Гюзелев, Маргос 1978: В. Гюзелев, А. Маргос. Нови извори за средновековната история на София (XIV–XVII в.). – В: Сб. Сердика-Средец-София. София, 1978, 165-208.

Димитров 1979: Б. Димитров. Българските пристанища в XIII–XIV в. според два портулана. – Археология, XXI, 1, 1979, 16-27.

Димитров 1982: М. Димитров. Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1982, 25-48.

Димитров 1987: М. Димитров. Проучвания върху хълма „Дженни баир“ в Балчик. – Археологически открития и

разкопки през 1986 г. София, 1987, 197-198.

Димитров 1988: М. Димитров. Приноси към историята на град Балчик. – Добруджа, 5, 1988, 68-77.

Дончева-Петкова 2004: Л. Дончева-Петкова. Разкопки на хълма „Дженни баир". – Археологически открития и разкопки през 2003 г., 2004, 186.

Дуйчев 1943: Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, I. София, 1943.

Иванов 1970: Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1970.

Иширков 1925: Ат. Иширков, Областното име Загорье или Загора в миналото и сега. – Известия на Народния етнографски музей, V, 1925, 80-88.

Коларов 1973: Хр. Коларов. Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444 г. – Известия на Народния музей – Варна, IX (XXIV), 1973, 241-254.

Кузев 1961: Ал. Кузев. Един средновековен гръцки надпис от с. Аксаково, Варненско. – Известия на Народния музей – Варна, XII, 1961, 77-78.

Кузев 1980: Ал. Кузев. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. София, 1980, 81-90.

Кузев 1981: Ал. Кузев. Каварна и Карвуна. – В: Български средновековни градове и крепости, I. Варна, 1981, 272-324.

Лазаренко 2016: Иг. Лазаренко. Монетите на царя-престолонаследник Михаил Асен (след 1331 – преди 1355 г.) от района на Варна. – В: Великите Асеневци, В. Търново, 473-483.

Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992: Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България. В. Търново, 1992.

Манолова-Войкова 2015: М. Манолова-Войкова. Вносна керамика от селището върху хълма Джани баир в Балчик. – Добруджа, 30, 2015, 411-420.

Мирчев 1964: М. Мирчев. Андреас де Палацио. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Лудовик. – Известия на Варненското археологическо дружество, XV, 1964, 85-97.

Мирчев, Тончева, Димитров 1962: М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне–Карвуна. – Известия на Варненското археологическо дружество, XIII, 1962, 21-41.

Недков 1960: Б. Недков. България и съседните ѝ земи през XII в. според Географията на Ал Идриси. София, 1960.

Нешри 1984: М. Нешри. Огледало на света. София, 1984.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България, II. София, 1978.

Петров, Гюзелев 1981: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България, 2. София, 1981.

Плетньов 2007: В. Плетньов. Нови данни за средновековната варненска крепост. – В: Тракия и Хемимонт (IV – XIV в.). Варна, 2007, 232-241.

Плетньов 2008а: В. Плетньов. Варна през Средновековието, 1 (от VII до X век). Варна 2008.

Плетньов 2008б: В. Плетньов. Изграждането на варненската крепост и варненската митрополия (XI–XIV в.). – В: Християнската култура на средновековна България. В. Търново, 354-378.

Плетньов 2015а: В. Плетньов. Одесос, Варна и районът в историческите извори от IV–XII век. Варна, 2015.

Плетньов 2015б: В. Плетньов. Крепостта Варна според писмените извори от IX–VII в. – Добруджа, 30, 2015, 193-220.

Пеев 2008: Пр. Пеев. Физикогеографско описание на варненския залив и езерата. – В: Приложение към: В. Плетньов. Варна през Средновековието. От VII до края на X в. Варна, 2008, 250-281.

Попруженко 1928: Г. Попруженко. Синодик царя Борила, София, 1928.

Ракова 2006: Сн. Ракова. Представата за България у венецианския историк Паоло Рамузио. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 243-257.

Сакъзов 1933: Ив. Сакъзов. Областното име Загора по нови извори. – В: Сборник в чест на Ат. Иширков. София, 1933, 353-358.

Тодорова 1982: Е. Тодорова. За търговията а Варна през XV век. – Известия на Народния музей – Варна, 18 (33), 1982, 79-87.

Торбатов 2002: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). София, 2002.

Тютюнджиев 2007: Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. В. Търново, 2007.

Beševliev 1970: V. Beševliev. Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgarien. – Studia Balcanica, 1, 1970, 69-78.

Kuzev 1975: Al. Kuzev. Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia Balcanica, 10, 1975, 116-121.

Seibt 2004: W. Seibt. Probleme der historischen Geographie Bulgariens im späteren 10. und 11. Jahrhundert – en sigilographischer Beitrag. – Acta Musei Varnaensis, II, 2004, 253-264.

Ключови думи: Късно средновековие, Второ българско царство, Карвуна